

ΠΟΤΕ ΑΡΧΙΣΕ Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΦΗΒΕΙΑΣ;

Είναι γνωστό ότι στην αρχαιότητα, και μάλιστα επί πολλούς αιώνες, λειτούργησε ο θεσμός της εφηβείας, μακρινός πρόγονος της σημερινής στρατιωτικής θητείας¹. Θ' αποτελούσε βέβαια άλλοιο επιστημονικού τομέα αντικείμενο έρευνας και όχι της Ιστορίας της Εκπαίδευσης, αν ο χαρακτήρας της ήταν, όπως ο σημερινός, αυστηρά στρατιωτικός. Είναι αλήθεια ότι τέτοιος ήταν στα πρώτα βήματά της. Με την πάροδο όμως του χρόνου και λόγω των ριζικών αλλαγών που σημειώθηκαν στη μετακλασική Αθήνα, υπεισήλθε στο θεσμό και ο μορφωτικός σκοπός².

Κι ενώ αυτά είναι γνωστά, παραμένει άγνωστος ο τοπικός αλλά και ο χρονικός προσδιορισμός της αφετηρίας της αρχαίας στρατιωτικής αγωγής. Για τον πρώτο, πού δηλαδή καθιερώθηκε για πρώτη φορά η εφηβεία, κανένας δεν μπορεί να πει με βεβαιότητα. Το όλο θέμα καλύπτεται από πυκνό σκοτάδι. Αν και υποθέτουμε ότι υποχρεωτική και καθολική άσκηση των νέων στα όπλα και την πολεμική τέχνη θα είχε πολύ ενωρίς εφαρμοστεί σ' όλες τις αρχαίες πόλεις που βρίσκονταν σε διαρκείς, μεταξύ τους, συγκρούσεις, θεωρείται η Αθήνα ως γενέθλια πόλη του θεσμού. Ο λόγος είναι απλούστατος: οι αρχαιότερες μαρτυρίες μιλούν για Αθηναϊκή και μόνο εφηβεία. Επ' αυτού επικρατεί μεταξύ των ερευνητών, λόγω σιωπής των πηγών, ομοφωνία.

Τα πράγματα περιπλέκονται από τη στιγμή που η έρευνα, έχουσα στη διάθεσή της αντιφατικές ή ασαφείς μαρτυρίες, καλείται να εντοπίσει τη γενέθλια χρονολογία της. Παρά τις φιλότιμες ως τώρα προσπάθειες, η ποθητή απάντηση σ' αυτό το πρόβλημα δε δόθηκε ακόμη. Βασικά, οι ερευνητές, που στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι ξένοι³, εντάσσονται σε δύο αντιμαχόμενες ομάδες:

α) Η μία, που είναι και η πολυπληθέστερη, ακολουθεί πιστά τον ονομαστό Γερμανό φιλόλογο Wilamowitz (1848-1931), ο οποίος υποστήριξε ότι η Αθηναϊκή εφηβεία καθιερώθηκε για πρώτη φορά το 335 π.Χ.

β) Η αντίπαλη μερίδα ερευνητών, χωρίς συγκεκριμένο αρχηγό, έχει την άποψη ότι της εφηβείας οι ρίζες είναι βαθύτερες στην Αθηναϊκή τουλάχιστον ιστορία. Αλλ' επειδή οι πηγές δεν είναι καθόλου πρόθυμες να βοηθήσουν τους επιστήμονες αυτής της ομάδας στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν το έτος ή έστω τον αιώνα που εμφανίστηκε ο θεσμός, περιορίζονται στην ανατροπή των επιχειρημάτων της άλλης: ν' αποδείξουν ότι η συστηματική άσκηση των Αθηναίων νέων στην τέχνη του πολέμου εμφανίστηκε πριν από το έτος 335.

Στη συνέχεια και σε ξεχωριστά κεφάλαια θα παρουσιάσουμε τις θέσεις και των δύο αντίπαλων ομάδων που ερευνούν το πρόβλημα και με αντικειμενικότητα θα στηρίξουμε ή θ' ανασκευάσουμε μία προς μία τις προβαλλόμενες θέσεις τους. Στην προσπάθειά μας δε να υποδυθούμε όσο πιο ενσυνείδητα και τέλεια γίνεται το ρόλο του συνηγορού αλλά και του κατήγορου κάθε άποψης, επιστρατεύουμε τις πλέον κατάλληλες μαρτυρίες και χρησιμοποιούμε τα πιο ισχυρά επιχειρήματα των άλλων. Δεν παραλείπουμε βέβαια να ενισχύσουμε καθεμιά θέση με προσωπικής μας έρευνας μαρτυρίες και με επιχειρήματα δικής μας επινόησης.

Σε κάθε περίπτωση θα εξάγεται κι ένα συμπέρασμα. Στο τέλος της εργασίας θα διατυπωθεί το τελικό, στο οποίο κάθε καλόπιστος αναγνώστης θα έχει ήδη καταλήξει.

A. Β. Γιαννικόπουλος

Επικουρος καθηγητής Παν/μίου Ιωαννίνων

Αφετηρία: 335 π.Χ.

Ο Wilamowitz και όσοι ασπάζονται τις απόψεις του διατείνονται ότι γενεθλίο έτος της Αθηναϊκής εφηβείας υπήρξε το 335 π.Χ. Επικαλούμενοι μαρτυρία του Αρποκρατίωνα, υποστηρίζουν ότι ο Επικράτης, ρήτορας και δημαγωγός του 4ου αιώνα, επιτόησε, και για μια περίοδο συντήρησης, τη στρατιωτική εκπαίδευση των νέων της Αθήνας. Πράγματι, η παρουσία του, σύμφωνα με την ίδια πηγή, ανερχόταν στο αστρονομικό, με τα μέτρα της εποχής, ποσό των 600 τάλαντων. Ένα μεγάλο μέρος της διέθεσε για την ίδρυση και συντήρηση του θεσμού. Για τη μεγάλη προσφορά του οι νέοι τον τιμήσαν με ορειχάλκινο άγαλμα⁴.

Όσα αναφέρονται στη χρηματοδότηση της εφηβείας από τον Επικράτη και στην αναγνώριση των ευεργεσιών του προς αυτή κανέναν δεν αναιρεί. Αμφιβολία υπάρχει, κι αυτήν εκδηλώνουν και μερικοί της ομάδας του Wilamowitz, ως προς την επινόηση του θεσμού απ' αυτόν. Γιατί είναι γνωστό ότι η στρατιωτική αγωγή δεν ήταν άγνωστη στην Αθήνα των κλασικών και προκλασικών ακόμη χρόνων, αλλά προσιχίζονταν για μια μικρή μερίδα νέων: αυτών που οι πατέρες τους είχαν πέσει στο πεδίο της μάχης⁵. Η καινοτομία συνεπώς του Επικράτη πρέπει ν' αναζητηθεί στη διεύρυνση και όχι στην επινόηση του θεσμού. Πρόσφερε, κατά τους ερευνητές της Α' ομάδας, τις αναγκαίες δαπάνες για να επεκταθεί η εφηβεία σ' όλους τους νέους, γόνους γνήσιων Αθηναίων πολιτών. Αυτό συνέβη, κατά την άποψή τους, το 335 π.Χ.

Τα επιχειρήματα που προβάλλουν και οι μαρτυρίες που επικαλούνται έχουν ένα και μοναδικό στόχο. Ν' αποδείξουν ως βάσιμο τον ισχυρισμό τους, ότι δηλαδή όλοι οι έφηβοι της Αθήνας άρχισαν για πρώτη φορά να εκπαιδεύονται στα όπλα της εποχής το έτος, όπως είπαμε, 335 π.Χ. Ας δούμε τι υποστηρίζουν.

1. Εφησυχασμός

Όσοι συντάσσονται με την άποψη της αργοπορημένης εμφάνισης της εφηβείας διατείνονται ότι, από το τέλος των Περισίων πολέμων (της μάχης της Χαϊρώνειας (338 π.Χ.), στους Αθηναίους δεν περίσσευαν χρόνος και δυνάμεις για πολεμικές προπαρασκευές. Είχαν ολόψυχα επιδοθεί σε ειρηνικά έργα, τα οποία δεν άργησαν να φέρουν στον φως το θαύμα: το «Χρυσό Αιώνα». Όταν όμως έπαθαν τη μεγάλη πανωλεθρία στη Χαϊρώνεια – συνεχίζον πάντοτε οι ίδιοι –, τότε μόνο αφυπνίστηκαν από το λήθαργο, στον οποίο είχαν βυθιστεί επί ενόμηση περίπου αιώνα. Τη συμφορά τότε απέδωσαν στην αδιαφορία τους για τον πόλεμο⁶ στην πανετή ελλείψη πολεμικής προετοιμασίας τους. Αποφάσισαν, λοιπόν, να καθιερώσουν για πρώτη φορά τη στρατιωτική εκπαίδευση ως υποχρεωτική για όλους τους νέους, των οποίων οι γονείς είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Στο συμπέρασμα αυτό φυσικά δεν κατέληξαν αυθαίρετα αλλά ύστερα από μαρτυρίες, εύκολα ανιχνεύσιμες στα έργα των κλασικών συγγραφέων. Αναφέρουμε μόνο δύο απ' αυτές, τις πλέον χαρακτηριστικές.

α) Ο Ισοκράτης με θλίψη έλεγε στους συμπολίτες του: «ενώ πασχίζουμε να είμαστε των άλλων αρχηγοί, ο πόλεμος δε μας αρέσει». Κι ενώ με το παραμικρό αρχίζουμε μ' όλους πόλεμο, δεν προετοιμαζόμαστε γι' αυτόν⁶.

β) Έχοντας υπόψη του την ισότητα σχεδόν πολεμική άσκηση στους Αθηναίους και θαυμασμένος από τον υπέρμετρο θαυμασμό του προς την ηρωική πόλη, ο Ξενοφών κατηγορεί την ιδιαίτερη πατρίδα του γιατί δεν έπαυε καμία πρόνοια ν' ασκήσει τους Αθηναίους στα όπλα: «ή πόλις ούκ άσκει δημοσία τώ πρόν τόν πόλεμον⁷», έλεγε.

Μετά από τις κατηγορηματικές δηλώσεις δύο αξιόπιστων πηγών, κάθε απόπειρα ανασκευής της αυτονόητης απόφασης, όσο δηλαδή ζούσαν οι δύο Αθηναίοι συγγραφείς⁸ δεν υπήρχε εφηβεία, φαίνεται μάταιη. Κι όμως υπάρχουν αρκετά περιθώ-

ρια αμφισβήτησης του παραπάνω συμπεράσματος. Όπως θ' αποδειχθεί στη συνέχεια, τα γεγονότα αναορούν τις πληροφορίες του Ισοκράτη και του Ξενοφώντα.

Στην πραγματικότητα όμως δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ των μαρτυριών που μόλις αναφέρθηκαν και των ιστορικών γεγονότων που θ' ακολουθήσουν. Το «σφάλμα» των δύο κλασικών συγγραφέων μας είναι ότι, χρησιμοποιώντας το γνωστό σχήμα της υπερβολής, διαστρέβλωσαν για μερικούς την πραγματικότητα. Αλλά όταν κανείς, αναφερόμενος σε πολεμική προπαρασκευή πολιτών, συγκρίνει, όπως φαίνεται φανερά στον Ξενοφώντα και έμμεσα στον Ισοκράτη, Αθηναίους και Σπαρτιάτες, είναι δυνατό να μην οδηγηθεί στην ίδια διαπίστωση, ότι δηλαδή οι Αθηναίοι αδιαφορούσαν για τον πόλεμο; Αν σκεφθούμε ότι από τα επτά του χρόνια ως τα έφηβητα, που έμπαινε στην εξουδρία, ο πολίτης της Σπάρτης προετοιμαζόταν καθήμερινα και με παντοίους τρόπους⁹ ν' αντιμετωπίσει νικηφόρα τους αντιπάλους του στο πεδίο της μάχης, η διετής στράτευση των Αθηναίων δεν ξεπερνούσε, με μικρή μόνο δόση υπερβολής, το τίποτα. Ισοδυναμούσε με αδιαφορία για τον πόλεμο.

Κλείνοντας τη σύντομη παρένθεση, επανερχόμαστε στα ιστορικά γεγονότα που με τη σειρά τους θ' αποδυναμώσουν την άποψη του Wilamowitz και όσων συντάχθηκαν με αυτήν.

α. Νέοι πόλεμοι κατά των Περσών

Είναι λαβερμένη η άποψη όσων υποστηρίζουν ότι οι Αθηναίοι αναπαύθηκαν μακάρια πάνω στις δάφνες που έδρεψαν στους νικηφόρους πολέμους εναντίον των Περσών. Γιατί, πριν παρέλθουν τρία χρόνια από την τελευταία μεγαλειώδη νίκη των Ελλήνων στη Σαλαμίνα, συγκροτήθηκε η **Αθηναϊκή Συμμαχία**, με σκοπό να συνενώσει τις διάσπαρτες ελληνικές νησιωτικές ναυτικές δυνάμεις και ν' απομακρύνει από το Αιγαίο και τα παράλια που έδρεχε τ' απομεινάρια του άλλοτε κραταιού στρατού του Ξέρξη, που,

παρά τον αποδεκατισμό του, αποτελούσε σοβαρή απειλή για τον Ελλαδικό χώρο. Πώς λοιπόν μπορεί να υποστηρίξει κανείς με πειστικότητα ότι η πόλη κοιμόταν ήσυχη όταν οι εχθροί λυμάνιωνταν τα νησιά του Αιγαίου και ανασυντάσσονταν για νέα επίθεση κατά της Αττικής;

Έπειτα, ο Κίμων δεν πολέμησε και νίκησε τους Πέρσες στο Στρυμόνα και την Κύπρο; Οι ακόμη τα Μακρά Τείχη δεν αποπερατώθηκαν μετά τη συντριβή των Περσών, ένα περίπου αιώνα πριν από την πανωλεθρία της Χαϊρώνειας; Το γεγονός αυτό και μόνο είναι αρκετό να πείσει και τον πλέον δύσπιστο ότι οι Αθηναίοι περιέμεναν τους Μηδούς να ξανάρθουν να πάρουν εκδίκηση για την ταπείνωση που δέχθηκαν από μια φούχτα Έλληνες. Είναι κατά συνέπεια αστείο να μιλάμε για εφησυχασμό της πόλης.

6. Πελοποννησιακός πόλεμος
Κι αν παραβλέψουμε όσα ειπώθηκαν αμέσως παραπάνω και δεχθούμε ότι η οικονομική ευμάρεια και η άνθηση της Γραμμάτων και των Τεχνών απέτρεψαν τη σκέψη της Αθήνας από τα πολεμικά ζητήματα, ο Πελοποννησιακός πόλεμος, που κράτησε τριάντα περίπου χρόνια, έφερε τόσες καταστροφές στην Αττική κι οδήγησε στην ταπεινωτική ήττα της πόλης, δε στάθηκε ικανός να εγείρει από το μακάριο ύπνο τους Αθηναίους; Γιατί να παραμένουν σε πλήρη αδράνεια ως τη νέα ήττα τους στη Χαϊρώνεια; Μήπως δεν ήταν πιο ηχηρό το ράπισμα των Λακεδαιμονίων από εκείνο του Φιλίππου; Είναι πολύ λογικό να σκεφθεί κανείς ότι μετά την απομάκρυνση των **Τριάκοντα Τυράννων** επακολούθησε εσωστρέφεια και αυτογνωσία και εντοπισμός των αιτίων της πρώτης (404 π.Χ.) συμφοράς τους. Αν πράγματι είχαν παραμελήσει τη στρατιωτική τους προετοιμασία, θα φρόντιζαν ν' αποκτήσουν αξιόμαχο στρατό. Η καθιέρωση της υποχρεωτικής θητείας θα ήταν σίγουρα το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση.

γ. Επέμβαση Αλέξανδρου

Αν και το επιχείρημα, ότι η μάχη

της Χαϊρώνειας έκανε τους Αθηναίους να συναισθανθούν για πρώτη φορά τις συνέπειες της περί τα στρατιωτικά αμέλειάς τους, φαίνεται ανίσχυρο ύστερα απ' όσα ενωρίτερα λέχθηκαν, υπάρχει κάτι ακόμη που το κάνει διάτρητο.

Δεν είχαν περάσει δύο χρόνια από την ήττα των Αθηναίων και Θηβαίων στη Χαϊρώνεια και ο Φίλιππος δολοφονήθηκε και τη θέση του στο θρόνο επήρε ο γιος του. Διαδόθηκε τότε στην Αθήνα ότι κι ο Αλέξανδρος τον ακολούθησε στον Κάτω Κόσμο. Είπαν ότι σκοτώθηκε στην Ιλλυρία πολεμώντας τους εχθρούς της Μακεδονίας, Αθηναίοι, Θηβαίοι κ.ά. κύκλωσαν τότε τη Μακεδονική φρουρά που είχε εγκατασταθεί στη Θήβα μετά τη μάχη της Χαϊρώνειας. Σε 13 ημέρες ο μέγας στρατηλάτης θρέθηκε στη Βοιωτία, διέλυσε τους συνασπισμένους εχθρούς του και το 335 π.Χ. κατέστρεψε από τα θεμέλια τη Θήβα.

Είναι μεγάλη αφέλεια, μετά απ' αυτό το γεγονός, να υποστηρίζεται ότι τον ίδιο χρόνο οι Αθηναίοι σκέφθηκαν ν' ανοίξουν τις πύλες του **εφηβείου** σ' όλους τους νέους. Ήταν δυνατό να επιτρέψει ο Αλέξανδρος στους εχθρούς του να εγκαταστήσουν έναν νέο θεσμό, που θα είχε ως αντικειμενικό του σκοπό ν' ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους εναντίον του¹⁰, τη στιγμή μάλιστα που σκόπευε να εκστρατεύσει στην Ασία¹¹;

Το συμπέρασμα, στο οποίο εύκολα κι αβίαστα οδηγείται ο αναγνώστης των όσων λέχθηκαν για τον εφησυχασμό των Αθηναίων, είναι ότι η ομάδα του **Wilamowitz** ατύχησε στο πρώτο της επιχείρημα.

2. Σιγή Πλάτωνα

Σοβαρότερο φαίνεται ένα άλλο επιχείρημα της ίδιας ομάδας ερευνητών. Δύο σημαντικοί συγγραφείς της κλασικής περιόδου, είδαμε ενωρίτερα, καθιόργησαν τους Αθηναίους για αδιαφορία προς τον πόλεμο. Οι υπόλοιποι κλασικοί, που έζησαν πριν από το 335, μπορεί να μην ακολούθησαν το παράδειγμα

του Ξενοφώντα και του Ισοκράτη, αλλά με τη σιωπή τους... μιλούν πιο εύγλωττα για την ανυπαρξία της εφηβείας. Αυτή εκμεταλλεύονται οι ερευνητές της Α' ομάδας. Αν πράγματι υπήρχε ο θεσμός, λένε, πριν από το συγκεκριμένο έτος, δεν έπρεπε κάποιος κλασικός, που έκλεισε φυσικά τα μάτια πριν ανοίξει ο Επικράτης το εφηβείο για όλα τα παιδιά των Αθηναίων¹², ν' αναφερθεί με κατηγορηματικότητα στη στρατιωτική αγωγή; Κι όταν όλοι σιωπούν, συνεχίζουν, είναι παράλογο ν' αποφανθεί κανείς ότι δεν υπήρχε; Κι αν για άλλους συγγραφείς, προσθέτουν, ήταν επιτρεπτό να δείξουν κάποια αμέλεια, για τον Πλάτωνα δεν είναι συγγνωστή. Γιατί πρόκειται για τον άνθρωπο που περισσότερο από κάθε άλλον ενδιαφέρθηκε για την οργάνωση της πόλης και την εκπαίδευση της νεολαίας. Λογική είναι η παρατήρηση. Στο ογκώδες έργο του δε χωρούσε μια απλή έστω αναφορά στην εφηβεία, αν υπήρχε¹³; Ιδιαίτερα, όταν στους «**Νόμους**» γίνεται λόγος για τον **επιμελητή** της εκπαίδευσης των νέων¹⁴ ή για τη φρούρηση της πόλης¹⁵. Τότε όφειλε ν' αναφερθεί στο θεσμό¹⁶, σημειώνει ο Bryant. Ή όταν, τέλος, στους συνομιλητές του (Σπαρτιάτη και Κρητικό) ο Αθηναίος έλεγε: «έχετε οργανώσει τις πόλεις σας σε στρατόπεδο» και τους νέους σας καταδικασμένους να τα πουλάρια να ζουν μαζί στο ύπαιθρο¹⁷.

Όποιος προσπαθεί ν' ανασκευάσει τα παραπάνω επιχειρήματα, βρίσκεται πράγματι σε δεινή θέση. Πώς να ερμηνευσει τη συντονισμένη σιωπή τόσων κλασικών συγγραφέων και ιδιαίτερα του Πλάτωνα; Παρ' όλα αυτά, θα προβάλλουμε, όπως πάντοτε, καλόπιστο κάποιον αντίλογο.

α. Κοινοτομία

Ενδέχεται οι Αθηναίοι συγγραφείς της κλασικής περιόδου, που έζησαν πριν από την πολυσυζητημένη χρονολογία (335) και στους οποίους υπάγεται και ο Πλάτων, να θεώρησαν ως περιττό ν' αναφερθούν σ' ένα θεσμό που η ετήσια και επί πούλου αιώνας επανάληψη του έι-

χε μετατρέψει σε ρουτίνα: αν φυσικά η εφηβεία είχε μακρά ιστορία στην Αθήνα. Μήπως δε συνέβη π.χ. κάτι ανάλογο με τ' **Ανατούρια**¹⁸; Κανένας από τους παλιότερους κλασσικούς συγγραφείς δεν αναφέρεται στην τόσο συνηθισμένη και μακράωγη των Αθηναίων γιορτή¹⁹. Αυτό μας παρέχει το δικαίωμα να συμπεράνουμε ότι η απουσία μαρτυριών στα κείμενα μιας περιόδου δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη και ανυπαρξία μιας συνήθειας στην ίδια περίοδο.

Ένα λιγότερο πειστικό επιχείρημα θα ήταν κι αυτό: είναι πιθανό να είχε γραφεί κάτι σχετικό με την εφηβεία σε βιβλίο, αλλά αυτό δε διασώθηκε.

6. Εκπαίδευση ορφανών

Αναφερόμενοι ειδικότερα στον Πλάτωνα, θα λέγαμε ότι θρίσκουμε λογικό το επιχείρημα των οπαδών του Wilamowitz, σύμφωνα με το οποίο όφειλε ο φιλόσοφος ν' αναφερθεί στην εφηβεία, αν υπήρχε, τουλάχιστο στην «Πολιτεία» και στους «Νόμους», όπου δομείται η ιδεατή πολιτεία του. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν επιδέχεται αμφισβήτηση. Με την ίδια λογική, θα μπορούσε να παρατηρηθεί κάτι ανάλογο και για την εκπαίδευση των νέων που οι πατέρες τους είχαν σκοτωθεί στο πεδίο της μάχης. Δεν έπρεπε ο Πλάτων ν' αφιέρωσε έστω και μία φράση σε μια πρακτική που είχε ηλικία δύομυriαίων; Κι όμως τίποτε σχετικό δεν έγραψε στα δύο προαναφερθέντα βιβλία. Κι αν είχε χαθεί και ο «Μενέξενος» και όσα έργα αναφέρονται στη δωρεάν εκπαίδευση των ορφανών²⁰, θα μπορούσε κανείς ν' αποφανθεί με κατηγορηματικότητα ότι καμία πρόνοια δεν έπαιρνε γι' αυτά η Αθήνα. Κι επιπλέον θα είχε όλο το δίκαιο με το μέρος του να την κατηγορήσει για αστογία προς τα θύματα του πολέμου και παραλογισμό ακόμη ότι φερόταν απάνθρωπα προς τα ορφανά, παιδιά πρώων, και σπλαχνικά προς τα ζώα. Εδώ υπονοείται η «ιερά ημίονος»!

γ. Κάποιος υπαινιγμός

Συμφωνούμε μ' όσους διατεινόνται ότι σαφής αναφορά στην

Αθηναϊκή εφηβεία δε γίνεται στα έργα των συγγραφέων που τερματίζουν το βίο τους πριν ο Επικράτης εκδηλώσει έμπρακτα ενδιαφέρον για τη στρατιωτική εκπαίδευση των εφήβων. Δε λείπουν όμως και κάποιες έμμεσες αναφορές στο θεσμό. Προς το παρόν δε παραθέσουμε την ακόλουθη:

Ο Ισοκράτης υπαινίσσεται τη στράτευση των εφήβων στον 5ο ή και προηγούμενο αιώνα, όταν γράφει: οι παλιότεροι Αθηναίοι «δεν είχαν πολλούς να επαπτεύουν την αγωγή των παιδιών, αλλά όταν **περνούσαν από δοκιμασία να γίνουν άνδρες** (επειδή δ' εις άνδρας δοκιμασθείεν), τους επιτρεπόνταν να κάνουν ό,τι θέλουν, αλλά σ' αυτή την κρίσιμη περίοδο **έπαιρναν περισσότερη φροντίδα** (πλείστονος επιμελείας ετύγχανον) απ' ό,τι όταν ήσαν παιδιά»²¹.

Ύστερα από την παραπάνω συζήτηση, δε φαίνεται να αμφιπτεει η απουσία μαρτυριών με την ανυπαρξία της εφηβείας. Εξάλλου, ο υπαινιγμός του Ισοκράτη για δοκιμασία των νέων και ιδιαίτερη φροντίδα γι' αυτούς, όταν περνούσαν στην εφηβική ηλικία, αφήνει περιθώρια για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος.

3. Ελευθερία νέων

Οι οπαδοί της Α' ομάδας δεν έχουν άδικο να υποστηρίζουν ότι το καθεστώς ελευθερίας που επικρατούσε σ' όλες τις εκθέσεις της αθηναϊκής ζωής δε συμβιβαζόταν με την υποχρεωτική στρατιωτική εκπαίδευση. Ο Σπαρτιάτης Μέγυλλος στους «Νόμους» επαινεί τους νέους της Αθήνας, που χωρίς καμία πίεση ή αυστηρή κηδεμόνευση ήσαν ενάρετοι²². Αντίθετα, η δική του πόλη έφτανε στο ίδιο αποτέλεσμα, μόνο ύστερα από στενή κι αδιάλειπτη εποπτεία τους από όλους τους ενήλικους πολίτες της Σπάρτης.

Πράγματι, το δημοκρατικό καθεστώς της Αθήνας, που δημιουργήσε το «Χρυσό Αιώνα» των Γραμμάτων και των Τεχνών, ούτε στο σχολείο του γραμματι-

στή δεν υποχρέωνε τους γονείς να στείλουν τα παιδιά τους²³. Αυτό έδωσε το δικαίωμα στην ίδια ομάδα ερευνητών να ισχυριστούν ότι η πόλη της Παλλάδας δε θα στερούσε ποτέ από τους πολίτες της την ελευθερία επί δύο χρόνια, και μάλιστα αυτά της εφηβείας, τα ωριότερα της ανθρώπινης ζωής. Οι πηγές δε φαίνεται ν' αντιμάχονται τη λογική της άποψής τους.

α) Ο Ξενοφών μιλά απεριφράστα για πλήρη ελευθερία των εφήβων. Σχετικά γράφει: «όταν (οι νέοι) αφήνουν την παιδική ηλικία και γίνονται έφηβοι (όταν εκ παιδών εις τό μερικαιοίσθητα έκβαίνουσιν), τότε οι άλλοι (Έλληνες, εκτός από τους Σπαρτιάτες) τους σταματούν από τα σχολεία και από τους παιδαγωγούς και τους αφήνουν ελεύθερους: κανένας πια δεν ασκεί πάνω τους εξουσία»²⁴. Τότε ακριβώς που όφειλαν να βρίσκονταν στους στρατώνες υπό την αυστηρή εποπτεία του σωφρονιστή και πλήθους άλλων δασκάλων, επιφορτισμένων με τη στρατιωτική αγωγή τους²⁵.

β) Αλλά και ο Πλάτων επιβεβαιώνει τα λόγια του Ξενοφώντα τουλάχιστο δύο φορές.

(i) Στον «Λάχητα» συνομιλούν δύο γονείς νέων. Φαίνεται ότι δε θέλουν ν' ακολουθήσουν το παράδειγμα των άλλων Αθηναίων, που «αφήνουν (τα παιδιά τους) να κάνουν ό,τι θέλουν όταν γίνουν έφηβοι»²⁶. Ζητούν δε την γνώμη του Σωκράτη, αν θα πρέπει να διαχθούν (στην τέχνη του πολέμου) (έν όπλιος μάχεσθαι)²⁷. Ποιο νόημα θα είχε μια συμβουλή σχετικά με την άσκηση στα όπλα, αν αυτή γινόταν στο εφηβείο και μάλιστα δωρεάν;

(ii) Όταν ο Σωκράτης απαριθμεί τα μαθήματα που διαδίδθηκαν ο Αλκιδιάδης (γράμματα, μουσική και πάλη)²⁸, δεν αναφέρεται σε οπλασκία.

γ) Ένας νέος 20 ετών, γράφει ο Ξενοφών, «προσπαθούσε ν' ανεβεί στο θήμα να μιλήσει... (αν και) δεν ήταν είκοσι ετών»²⁹. Σε μια δηλαδή ηλικία που όφειλε, αν λειτουργούσε η κρατική στρατιωτική εκπαίδευση³⁰, μαζι μ' άλλους συνομηλίκους να κάνει περιπολίες στην Αττική³¹

κι όχι να παίρνει μέρος στην Εκκλησία του Δήμου.

Το νέο επιχειρήμα της Α' ομάδας υπέρ της απουσίας της εφηβείας, όσο ζούσε ο Ξενοφών και ο Πλάτων, ενισχυόμενο από μαρτυρίες αξιόπιστες σχετικές με την ελευθερία των νέων, φαίνεται *prima facie* να είναι αδιάσειστο. Η συνέχεια όμως θα δείξει ότι υπόκειται κι αυτό σε αμφισβήτηση.

α. Αδιαφορία της πόλης

Είναι βέβαιο ότι η Αθήνα κανένα πολίτη της δεν υποχρέωνε να μάθει γράμματα, μουσική ή ν' ασκηθεί σωματικά σε ιδιωτική παλαιότερα ή σε «δημοσυντήρητο» γυμνάσιο. Στην πράξη όμως όλοι οι πατέρες φρόντιζαν να διδαχθούν τα παιδιά τους τουλάχιστον ανάγνωση και γραφή. Γιατί ονειδιζόταν ο αναλφάβητος³². Έτσι το σχολείο του γραμματιστή κατανόησε υποχρεωτικό. Το ίδιο πρέπει να συνέβαινε και με την εφηβεία. Όλοι φρόντιζαν να κάνουν τη στρατιωτική τους θητεία. Γιατί, όποιος δε στρατεύεται, δεν δίνει «τον νενομισμένον όρκον» και δεν εγγραφάται στο **ληξιαρχικό γραμμάτιο**, δε λογιζόταν ως γνήσιος Αθηναίος πολίτης κι επομένως δεν αποκτούσε πλήρη πολιτικά δικαιώματα³³. Είναι φανερό ότι η Αθήνα ασκούσε έμμεσα πίεση, μη ορατή στο Λακεδαιμόνιο Μέγιστο, για στρατεύση. Κι ούτε μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Σεβαστή ήταν η ελευθερία του ατόμου, αλλά ως ένα σημείο. Χωρίς προετοιμασία των πολιτών για πόλεμο, η πόλη θα έχανε την ανεξαρτησία της και το άτομο θα έπαυε να είναι ελεύθερο. Γι' αυτό στην Αθήνα επικρατούσε η ορθή άποψη ότι «μητρός τε και πατρός και τών άλλων προγόνων πάντων τιμιώτερον έστιν η πατρίς»³⁴.

Δεν είναι συνεπώς σοβαρό το επιχειρήμα ότι θα έχαναν την ελευθερία τους τα παιδιά των Αθηναίων που πήγαιναν στα σχολεία της Α'βάθμιας εκπαίδευσης της εποχής και ασκούσαν στην τέχνη του πολέμου. Μήπως σήμερα δεν υπάρχει 9ετής υποχρεωτική εκπαίδευση και δεν στρατεύονται οι νέοι μας; Ποιος ιστορικός του μέλ-

λοντος θα τολμήσει να μιλήσει για έλλειψη ελευθερίας στην Ελλάδα του 1989, αν μάλιστα έχει στη διάθεσή του τον ημερήσιο τύπο ή ηχογραφημένες εκπομπές των αναριθμητών ραδιοφωνικών μας σταθμών; Παρ' όλα αυτά, όλοι οι εφηβοί είναι υποχρεωμένοι να υπηρετούν επί 2ετία την πατρίδα. Η θητεία δεν είναι μέτρο ανελεύθερο, αφού εξασφαλίζει την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Ακολουθώντας μια τόσο ακραία θέση περί ελευθερίας του ατόμου, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως τεκμήριο ανελευθερίας την υποχρέωση να μένουμε μόνο στο δικό μας σπίτι...

β. Έφηβοι

Ξενοφών και Πλάτων μιλούσαν, όπως είδαμε, για ελευθερία εφήβων. Πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι στην αρχαιότητα η λέξη **έφηβος (μειράκιον ή νέος)** είχε δύο σημασίες. Η μία είναι ταυτόσημη με τη σημερινή³⁵ η άλλη είχε σχέση με το νέο ηλικίας 18 (συμπληρωμένων) έως 20 ετών, που εκπαιδεύεται στα όπλα και διδασκόταν τους νόμους της πόλης. Λέγοντας ο Ξενοφών ότι οι νέοι απελευθερώνονταν από τους δασκάλους και παιδαγωγούς όταν γίνονταν έφηβοι, πιθανότατα δεν αναφερόταν στους νέους 18-20 ετών, αλλά σε κείνους που τελείωναν τα σχολεία της Α'βάθμιας εκπαίδευσης της εποχής³⁵ (γύρω στα 14) και έμειναν άπραγοι ως τη στρατεύσή τους.

Για να μη σαταληθούν άσκοπα αυτά τα 4-5 χρόνια, οι δύο γονείς στον «λάρχητα» και ο Κρίτων στον «Ευθύδημο»³⁶ συμβουλευότανται το Σωκράτη τι πρέπει να διδάξουν τους γιους τους για να γίνουν όσο γίνεται καλύτεροι. Μάλιστα, στο τέλος του δεύτερου Πλατωνικού διαλόγου, ο Σωκράτης προτρέπει τον Κρίτωνα ν' ασχοληθούν αυτός και «τα παιδιά» με τη φιλοσοφία. Η χρήση του όρου **παιδιά**, που εδώ έχει την έννοια των τέκνων, δεν αποκλείεται να σημαίνει και, πολύ νεαρά άτομα, μεταξύ της σχολικής και εφηβικής ηλικίας³⁷. Κατά πάσα πιθανότητα, τ' αγόρια του Κρίτωνα βρίσκονταν στην ενδιάμεση ηλικία (14-18), τότε που είχαν χρόνο ελεύ-

θερο να τον διαθέτουν κατά βούληση.

γ. Αγορεύση νέου

Ξέρουμε ότι κάθε πολίτης Αθηναίος που είχε συμπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις μπορούσε να προσέλθει στην Εκκλησία του Δήμου και να λάβει το λόγο³⁸. Συνήθως όμως στην πρόσκληση του κήρυκα, «τις αγορεύειν βούλεται;»³⁹, ανέβαιναν στο θήμα ώριμοι άνδρες, δυνάμει να συμβουλευόσαν τα πρόποντα. Όταν ο Ξενοφών μας λέει ότι ο 20ετής Γλαύκων προσπάθη, χωρίς πιθανόν επιτυχία⁴⁰, ν' ανέλθει στο θήμα, θέλει να τονίσει μια εξαιρετική περίπτωση. Να υπογραμμίσει, μέσω του σχήματος της υπερβολής που συχνά κάνει χρήση του⁴¹, το νεαρό της ηλικίας του νέου. Δε διαστρέφουμε να υποστηρίξουμε ότι ο γιος του Αρίστωνα ήταν πάνω από 20. Αλλά κι αν θεωρήσουμε ως ακριβή, απαλλαγμένη υπερβολής, την πληροφορία, πάλι δεν αποκλείεται η ύπαρξη της στρατιωτικής εκπαίδευσης. Ενδέχεται ο φιλόδοξος νέος να είχε μόλις αφηρηθεί.

δ. Ομηρεία

Αναφέρθηκε ενωρίτερα ότι ο Αλκιβιάδης δεν είχε διδαχθεί πλαστικά όταν έγινε μαθητής του Σωκράτη και οι συνομηττές του φιλοσόφου σκόπευαν να στείλουν τα παιδιά τους σε οπλομάχο. Βγήκε δε το συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε στον 5ο αιώνα ο θεσμός της εφηβείας. Όσο και να φαίνεται ισχυρό το επιχειρήμα, δεν παύει να έχει τις ασθενείς πλευρές του. Αν ο Αλκιβιάδης δεν διδάχθηκε το χειρισμό των όπλων, δε σημαίνει ότι δεν υπήρχε ο θεσμός της εφηβείας.

α) Ο μαθητής του Σωκράτη πιθανό να βρισκόταν στη μεταδαστική περίοδο, μεταξύ παιδικής κι εφηβικής ηλικίας (14-18), οπότε δεν είχε ακόμη υποστεί την προβλεπόμενη στρατιωτική αγωγή.

β) Ο λόγος γινόταν για μαθηματα που είχε διδαχθεί στα σχολεία της Α'βάθμιας εκπαίδευσης, της μόνης τότε υπάρχουσας εκπαιδευτικής βαθμίδας.

γ) Η αποκρίση, είπαμε ενωρί-

τερα, δεν εξισώνεται κατ' ανάγκη με την απουσία κάποιου θεσμού. Το γεγονός δηλαδή ότι δεν αναφέρθηκε η άσκηση στα όπλα δεν συνεπάγεται οπωσδήποτε και ανυπαρξία της. Το μάθημα της αριθμητικής⁴² δεν αναφέρεται στα μαθήματα που απαριθμεί ο Σωκράτης. Κι ούτε ο Αλκιβιάδης του λέει ότι το ξέχασε, όπως είχε παρακληθεί να κάνει από το διδάσκαλό του. Κι όμως το είχε διδαχθεί στο σχολείο του γραμματιστή⁴³.

Σχετικά με τους πατέρες του «Λάχητα», που ήθελαν να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους στα όπλα, θα παρατηρούσαμε ότι αυτό δεν αποκλείει μελλοντική άσκηση τους στο εφηβείο. Όπως δε θα μπορούσε ο ιστορικός της Εκπαίδευσης στο μέλλον ν' αποφανθεί ότι ξένες γλώσσες, αρχαία ή μαθηματικά, για παράδειγμα, δε διδάσκονται σήμερα στα σχολεία μας, αφού οι γονείς στέλνουν τα παιδιά τους σε ιδιωτικά φροντιστήρια ή τα διδάσκουν κατ' οίκον, καταβάλλοντας συχνά υπέρρογκα δίδακτρα.

Συγκεκριλώνοντας όσα είπαμε για την ελευθερία των νέων της Αθήνας, γίνεται φανερό ότι ούτε μ' αυτά δίνεται κατηγορηματική απάντηση στο ερώτημα που μας απασχολεί, αν δηλαδή η στρατιωτική εκπαίδευση των εφήβων άρχισε το 335 π.Χ. ή προγενέστερα.

4. Πρώτη επιγραφή

Ένα τελευταίο επιχείρημα της γνωστής με ομάδας, αλλά και το πλέον ισχυρό, είναι αυτό που επικαλείται τη μαρτυρία της αρχαιότερης, απ' όλες τις αναφερόμενες στο θεσμό της εφηβείας, επιγραφής.

Ανάγεται στο έτος 334/3⁴⁴ και συμπιπτει με τη λήξη της διετούς υποχρεωτικής στρατιωτικής αγωγής στο εφηβείο που άρχισε το 335. Αν μάλιστα συνδυαστεί με το γεγονός ότι η «Αθηναίων Πολιτεία» του Αριστοτέλη δεν κυκλοφόρησε πριν από το 329/8⁴⁵, τότε το επιχείρημά τους γίνεται ακόμη ισχυρότερο. Παρ' όλα αυτά, δε θα

μείνει, όπως και τα προηγούμενα, χωρίς σχολιασμό.

α) Ενδέχεται, πριν από το έτος 335, να μη γράφονταν για την εφηβεία ψηφίσματα σε μαρμαρίνες πλάκες αλλά σε πάπυρο, που ο χρόνος αφάνισε. Δεν αποκλείεται να μη γράφονταν πουθενά. Πιθανό να ήταν μια καινοτομία του Επικράτη.

β) Ο Reinmuth θεωρεί αρχαιότερη μια άλλη επιγραφή, αναγνώσιμη στο έτος 361/60. Σ' αυτή ο κοσμητής Αυτόλυκος στεφανώνεται για τις υπηρεσίες του στη στρατιωτική εκπαίδευση των εφήβων⁴⁶. Τη μαρτυρία του ερευνητή δυσκολευόμαστε ν' αποδεχθούμε ή ν' απορρίψουμε για δύο κυρίως λόγους.

(i) Σ' έναν ιστορικό της Εκπαίδευσης δεν είναι εύκολο να χρονολογήσει μια επιγραφή, όταν μάλιστα ακούει απλώς να γίνεται γι' αυτή κουβέντα.

(ii) Κανένας άλλος από τους οπαδούς της Β' ομάδας, στην οποία ανήκει ο Reinmuth, δεν αναφέρεται σ' αυτή. Κι εδώ όμως υπάρχει ο αντίλογος:

(i) Είναι αλήθεια ότι νεότερη από τη δική του εργασία, σχετική με τη γένεση της εφηβείας, δεν έχουμε υπόψη μας.

(ii) Ένας σοβαρός επιστήμονας, όπως ο Reinmuth, δεν επικαλείται μαρτυρία αμφισβητούμενης εγκυρότητας.

Πρέπει να ομολογήσουμε ότι η μαρτυρία της επιγραφής ισχυροποιεί την άποψη εκείνων που πιστεύουν ότι γενέθλια χρονολόγηση του θεσμού της Αθηναϊκής εφηβείας είναι το 335 π.Χ., αλλά δεν του παρέχει το δικαίωμα ν' αποφανθούν με βεβαιότητα ότι έδωσαν την τελική απάντηση στο επίμαχο πρόβλημα.

Πριν από το 335 π.Χ.

Ως εδώ, είδαμε την επιχειρηματολογία όσων διατείνονται ότι η Αθηναϊκή εφηβεία καθιερώθηκε για πρώτη φορά μετά την ήττα των Αθηναίων και των συμμάχων τους στη Χαϊρώνεια, και συγκεκριμένα το έτος 335 π.Χ. Ακόμη, συζητήσαμε τις θέσεις

τους και βγάλαμε μερικά συμπεράσματα. Δεν μπορεί όμως να ισχυρισθεί κανείς ότι δόθηκε στον αναγνώστη η δυνατότητα ν' αποφανθεί με κατηγορηματικότητα για το χρόνο γένεσης του θεσμού της εφηβείας. Απομένει τώρα να παραθέσουμε τις απόψεις της άλλης μερίδας των ερευνητών, αυτών που θεωρούν ως βέβαιο γεγονός την αφετηρία της Αθηναϊκής στρατιωτικής αγωγής πριν από το συγκεκριμένο έτος, και να τις σχολιάσουμε με αντικειμενικότητα, όπως κάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Δε θα παραλείψουμε φυσικά, κατά πάγια τακτική μας, να εξαγάγουμε τα εύλογα κάθε φορά συμπεράσματα.

1. Όρκος εφήβων

Οι στρατευμένοι νέοι, όπως και οι σημερινοί, έδιναν όρκο πίστης και αφοσίωσης στα ιδεώδη της πόλης τους. Το κείμενό του βρέθηκε στις Αχαρνές, χαραγμένο σε μια μαρμαρίνη στήλη. Οι ειδικοί πιστεύουν ότι ο όρκος γράφηκε στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνα. Γιατί, τότε, οι οπαδοί της Α' ομάδας δεν επικαλούνται μια τόσο σημαντική γι' αυτούς μαρτυρία; Αν ο θεσμός της εφηβείας υπήρχε πολύ πριν από το 335, γιατί ο όρκος των νέων να μην είχε γραφεί ενωρίτερα; θα μπορούσαν να πουν. Κι όμως δεν το κάνουν, γιατί δεν είναι ευνοϊκή γι' αυτούς η σύνομη εισαγωγή του: «όρκος εφήβων πάτριος, όν όμνύναι δει τους εφήβους»⁴⁷.

Κι αν υποθέσουμε ότι ο όρκος γράφηκε γύρω στο 335, ο χαρακτηρισμός του ως «πατρίου», δηλαδή πατροπαράδοτου, μεταθέτει την αφετηρία του πολλές δεκαετίες ή και αιώνες ακόμην πριν από την επίμαχη χρονολογία. Ο όρκος⁴⁸ είχε πράγματι μια ηλικία μερικών γενεών ή αιώνων, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Καταρχήν πρέπει να ειπωθεί ότι, εκτός από τη μαρμαρίνη στήλη των Αχαρνών, και ο Λυκούργος μας διέσωσε τον όρκο που έδιναν οι νέοι της πόλης⁴⁹ στο ναύ της Αγραύλου⁵⁰. Υπάρχει στον

«Κατά Λεωκράτους» λόγο του, που γράφηκε το 331 ή λίγο αργότερα⁵¹. Αν και ο λόγος ήλθε σε φως μετά από την οικονομική παρέμβαση του Επικράτη, υπάρχουν μερικές πληροφορίες, αναφερόμενες σε προγενέστερους χρόνους, που είναι καταπέλτης για όσους διατείνονται ότι ο θεσμός της εφηβείας γεννήθηκε μετά από τη μάχη της Χαϊρώνειας. Παραθέτουμε μερικά αποσπάσματα από το γνωστό έργο του Λυκούργου, αμετάφραστα, από φόβο μήπως αλλοιωθούν έστω κι ελαφρά κατά τη μεταγλώττιση. Εξάλλου, είναι τόσο απλά γραμμένα ώστε και για όποιον δεν είναι πολύ εξειδικευμένος με την αρχαία γλώσσα δεν θα είναι δύσκολη η κατανόησή τους.

α) «ἐγκώμιον γὰρ νή τῆν Ἀθηνῶν εἰσι τῆς πόλεως οἱ παλαιοὶ νόμοι καὶ τὰ ἔθνη τῶν ἐξ ἄρχῆς ταῦτα κατασκευασάντων»⁵². Αυτό σημαίνει ότι ο ὅρκος και η σχετική τελετή εντάσσονταν στους παλιότερους νόμους και συνήθειες που καθιέρωσαν οι πρώτοι θεμελιωτές της Αθήνας. Είναι γνωστό ότι όλα αυτά χάνονταν στα βάθη του χρόνου και τυλιγόνται με την αχλύ του μύθου. Πότε ακριβώς η Αθήνα και οι θεομοί της θεμελιώθηκαν δεν ξέρουμε. Σίγουρα πάντως αυτά έγιναν αιώνες πριν από το θραυλικό πια 335.

β) Θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι ο Λυκούργος ίσως αναφερόταν σ' άλλους θεσμούς, εκτός από την εφηβεία. Αυτό όμως δε συμβαίνει. Στην επόμενη παράγραφο, εξειδικεύοντας τα «παλαιά ἔθνη», αναφέρειται στην εφηβεία: «ὕμιν γὰρ ἔστιν ὄρκος, ὃν ἄνθρωποι πάντες οἱ πολῖται... ἐπειδὴν ἔφηβοι γίνονται»⁵³. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έννοια της παραδόσης εμπεριέχεται στη φράση «ὕμιν ἔστιν»⁵⁴. Κι αν ακόμη δεν υπήρχε η προηγούμενη παράγραφος, αυτή η φράση ήταν αρκετή να υποδηλώσει την παλαιότητα του θεσμού στα 331 που, όπως είπαμε, γράφηκε ο λόγος «Κατά Λεωκράτους».

γ) Αν κάποιος εξακολουθεί, παραταύτα, ν' αμφιβάλλει για την παλαιότητα του «ἔθους» της

στρατιωτικής εκπαίδευσης στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα, παραθέτουμε ένα ακόμη αποσπασμα από το έργο του Αθηναίου ρήτορα, το οποίο μάλιστα λύει το μεγάλο πρόβλημα της γένεσης του θεσμού: «ταῖτην πίστιν ἔδωσαν αὐτοῖς ἐν Πλαταιαῖς πάντες οἱ Ἕλληνες, ὅτε ἐμελλον παραταξάμενοι μάχεσθαι πρὸς τὴν Ξέρξου δύναμιν, οὐ παρ' αὐτῶν εὐρόντες, ἀλλὰ μμησάμενοι τὸν παρ' ὕμιν εἰθισμένον ὄρκον»⁵⁵. Στη συνέχεια παρακαλεῖ το γραμματέα του δικαστηρίου να διαβάσει τον ὄρκο των Ελλήνων στις Πλαταιές.

Ἐτσι στον ἴδιο λόγο ἔχουμε και τους δύο ὄρκους. Παρά τη διαφορετική λεκτική επένδυση και την προσαρμογή του δεύτερου στις απαιτήσεις της επικείμενης μάχης, η μεταξύ τους ομοιότητα είναι εξοφθαλμη⁵⁶. Αξίζει να σημειωθεί με ἔμφαση ότι για πρώτη φορά ἔρχεται σε φως αυτή η καταπληκτική πληροφορία, η οποία μας διαβεβαιώνει ότι ο ὄρκος των εφήβων υπήρχε σίγουρα πριν από την περιώνυμη μάχη των Πλαταιῶν (479 π.Χ.)!

Παρά τη δικαιολογημένη ανακούφιση του αναγνώστη, που επιτέλους βρέθηκε η απάντηση στο ερώτημα που βασανίζει όλους, ερευνητές και αναγνώστες, μια νέα αμφιβολία σκιάζει τη δική του ευφορία και των οπαδῶν της Β' ομάδας: ἐνδέχεται τον Αθηναϊκό ὄρκο, που στάθηκε πρότυπο για τον Πλαταικό, να τον ἔδιναν οι ορφανοὶ από τον 7ο πιθανό αἰώνα⁵⁷ και τον ἴδιο ἢ παρόμοιο ὄλοοι οι ἐφηβοὶ από το 335.

Δε συμφερίζομαστε αυτή την ένσταση κατά της παλαιότητας της εφηβείας, γιατί θα ἔλθουμε σε αντίθεση με αυτά που είπαμε ενωρίτερα, ότι δηλαδή ο θεσμός ανήκει στα «παλαιά ἔθνη», που ἔχουν την αφετηρία τους στα χρόνια του Θησέα και του Κέκροπα. Μην ξεχνάμε ότι η Ἄγραιλος⁵⁸ ἦταν κόρη του τελευταίου και σε ανάμνηση της θυσίας της γινόνταν η ορκωμοσία των νέων. Θα πρέπει να ἦταν γνωπὸς ακόμη ο θαυμασμός των Αθηναίων για τη μεγάλη θυσία της, ὅταν αποφάσισαν ν' αναγγείρουν το ἱερὸ της στα Προπύλαια

και να καθιερῶσουν τον ὄρκο των εφήβων.

α. Μαρτυρία Πλουτάρχου

Αν η προηγούμενη ένσταση αποτελούσε γεγονός, δε θα παρουσιαίσε ο Πλουτάρχος τον Αλκιβιάδη να συμβουλεύει, κατά τον 5ο αἰώνα, τους συμπολίτες του «να επιβεβαιώνουν με ἔργα τον ὄρκο που πάντοτε πρότειναν στους εφήβους (να δίνουν) στο ναὸ της Ἀγρᾶλου»⁵⁹. Το αποσπασμα αυτό δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι τον ὄρκο ἔδιναν στην εποχή του Αλκιβιάδη (5ος αἰώνας) ὄλοοι οι Αθηναῖοι ἐφηβοὶ.

Αλλά κι ἐδῶ ὑπάρχει ἀντίλογοσ. Ο Πλουτάρχος ἔζησε αρκετούς μετὰ τον Αλκιβιάδη αἰῶνες. Μπορεῖ κανεὶς να μιλά για αυθεντική πληροφορία; Είναι πιθανὸ να στηρίχθηκε σε αμφιβολη ἐγκυρότητασ πηγῆσ. Η ἀπάντησ δεν εἶναι δύσκολη. Ο Πλουτάρχουσ σίγουρα αποτελεί ἀξιόπιστη πηγή. Δε θα ἔβαζε στο στόμα του Αλκιβιάδη λόγια που ποτὲ δεν εἶπε, αν οι πηγῆσ που συμβουλεύτηκε τότε, ἀνύπαρκτεσ σήμερα, δεν διακρίνονταν για τη φερεγγυότητά τους⁶⁰.

β. Μαρτυρία Δημοσθένη

Μιλώντας για τον ἀντιζήλο ομότιμό του και πολιτικό του ἀντίπαλο Αισχίνην, ο μέγιστος ρήτορας της αρχαιότητας αναφέρεται στον ὄρκο των νέων. Στον «Περὶ παραπροσείας» λόγο του Ο Δημοσθένησ γράφει: «τὸ Μιλτιάδουσ καὶ τὸ Θεμιστοκλέουσ ψήφισμ' ἀναγινώσκων (ο Αισχίνης) καὶ τὸν ἐν τῷ τῆσ Ἄγρᾶλουσ τῶν ἐφήβων ὄρκον»⁶¹. Αν λάθουμε ὑπόψη μασ ὅτι ο λόγος του Δημοσθένησ γράφηκε το 344⁶², ο ὄρκος διαβάστηκε 10 τουλάχιστον χρόνια πριν από το 335, γενέθλιο ἔτος της εφηβείας κατὰ την Α' ομάδα. Αν ὁμως θεωρήσουμε ἄσ θῆ-θαιο ὅτι ο Αισχίνης ἦταν ἐφηβὸσ γύρω στο 370, ο ὄρκουσ δόθηκε 35 περίπου χρόνια πριν ἀπὸ τὸ ἐπιμᾶχο ἔτοσ.

Υπάρχει ὁμως μια ἐπιφύλαξη; Μπορεῖ να ἦταν ο Αισχίνης ορφανὸσ. Κάτι τέτοιο σιγουρότατα δεν συνέβη. Ο Ατρόμητοσ, ὅπουσ διαβεβαιώνει ο ἴδιουσ ο ρήτορας, πέθανε σε βαθύτατο γῆρας: «ἐγὼ ἀκουσα ἀπὸ τον πατέρα μου», γράφει, «που πέθανε,

αφού έζησε 95 χρόνια κι επήρε μέρος σ' όλα τα δεινά της πόλης...⁶³.

Από όσα επιώθηκαν για τον όρκο των εφθών, φαίνεται πια καθαρά ότι ο ζυγός της κρίσης έγερνε οριστικά προς το μέρος των ερευνητών της Β' ομάδας. Αναμφίβολα, έχουν περισσότερο από τους άλλους δίκαιο όταν δεν αναγνωρίζουν το 335 π.Χ. ως γενέθλιο έτος του θεσμού της Αθηναϊκής στρατιωτικής εκπαίδευσης.

2. Αγγείο Hermitage

Όσοι πιστεύουν ότι η στρατιωτική εκπαίδευση των Αθηναίων εφθών υπήρξε πριν από το πολυσυζητημένο έτος δεν καταφεύγουν, όπως και οι αντίπαλοί τους, μόνο στα μνημεία του Λόγου αλλά και της Τέχνης. Συγκεκριμένα, επικαλούνται την τεχνοτροπία και την παράσταση ενός αγγείου⁶⁴ που βρίσκεται στο Μουσείο Hermitage του Λένινγκραντ. Σ' ένα μελανόμορφο αγγείο, ένας νέος κρατά στο αριστερό του χέρι ασιπίδα και δόρυ. Με το δεξί δίνει χειραψία σε ηλικιωμένο άτομο. Ανάμεσα τους παρεμβάλλεται διώμος. Πίσω απ' αυτόν διακρίνεται μια γυναίκα, που είναι πιθανό να παριστάνει τη θεά Νίκη⁶⁵.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για ορκωμοσία εφθών. Οι ερευνητές της Β' ομάδας υποστηρίζουν ότι το αγγείο εικονογραφήθηκε πολύ πριν από το 335. Πού στηρίζονται; Στο γεγονός ότι τούτο είναι **μελανόμορφο**: η κατηγορία αυτή των αγγείων, το αργότερο στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα, παρέδωσε τη σκυτάλη στα ερυθρόμορφα.

Αν και το επιχείρημα φαίνεται σοβαρό, δεν είναι δύσκολο να διατυπωθούν δύο τουλάχιστον βάσιμες αντιρρήσεις.

α. Νεότερο αγγείο

Καταρχήν, είναι εύλογο το επιχείρημα ότι μελανόμορφα αγγεία δεν κατασκευάζονταν τον 4ο αιώνα. Κανένας σκληρότατος νόμος δεν ψηφίστηκε που ν' απαγορεύει την κατ' απομίμηση παραγωγή μερικών έστω στους αιώνες μετά τον 5ο. Κι αν ακόμη

υπήρχε τέτοιος απαγορευτικός νόμος με θαρύτατες για τους παραβάτες του τιμωρίες, πάλι θα βρισκόταν κάποιος «αναρχικός» καλλιτέχνης που θα αδιαφορούσε για την απαγόρευση, έστω και μυστικά.

Υπάρχει όμως κι άλλη αντίρρηση. Κατά κανόνα, μια τεχνοτροπία σημειώνει έξαρση σε μια ορισμένη χρονική περίοδο, αλλά συχνά επανέρχεται με την ίδια ή ασθενέστερη ένταση και σε μεταγενέστερες περιόδους. Ή πάντοτε υπάρχουν έστω κι αραίες απομιμήσεις της. Τι μας εμποδίζει να υποθέσουμε ότι κάποιος αγγειογράφος, που έζησε μετά το 335, μμήθηκε την τέχνη των προγόνων του; Έπειτα, υπάρχουν βάσιμες πληροφορίες ότι μελανόμορφοι αμφιφορείς που δίνονταν στους νικητές των Παναθηναϊκών αγώνων παράγονταν ως τα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα.

β. Ορκωμοσία ορφανού

Αν σχολιάζαμε σχολαστικά την παράσταση του μελανόμορφου αγγείου, θα μπορούσαμε ν' αμφισβητήσουμε το περιεχόμενό της, λέγοντας ότι πρόκειται για πολεμιστή που φεύγει για τον πόλεμο κι αποχαιρετά οικείο του πρόσωπο, πιθανότατα τον πατέρα του⁶⁶. Η αντικειμενικότητα όμως και η καλή πίστη μας επιβάλλει να παραδεχτούμε ότι πρόκειται για ορκωμοσία νέου. Δεν μπορούμε όμως να μην κάνουμε μια υπόθεση: ίσως πρόκειται για αναπαράσταση ορκωμοσίας εφθών, του οποίου ο πατέρας είχε θυσιαστεί για την Αθήνα. Τη στρατιωτική εκπαίδευση των ορφανών πριν από τη μάχη της Χαϊρώνειας κανένας ποτέ δεν αμφισβήτησε.

Παρά την ελπίδα των οπαδών της Β' ομάδας να επιβάλουν τη συμπάρταση κι αναπαράσταση του μελανόμορφου αγγείου του ρωσικού Μουσείου της γνώμης τους, αυτή η συζήτηση έδειξε ότι δεν μπορούν να βασίζονται σε μια μαρτυρία που δεν καταφέρει τελικά να εγγυηθεί τίποτε.

3. Βίος Αισχίνης

Όσοι τάσσονται υπέρ της παλαιότητας της εφθβείας

αντλούν σημαντικές, και σχετικώς φυσικά με το θέμα μας, μαρτυρίες από τη ζωή του Αισχίνης, στην οποία αναφέρεται τόσο ο ίδιος όσο και ο άσπονδος αντίπαλός του, ο Δημοσθένης.

α. Στρατιωτική θητεία

Σε δύο από τα τρία έργα του⁶⁷, ο ρήτορας κάνει λόγο για τα εφηβικά του χρόνια. Μας πληροφορεί λοιπόν ότι επί δύο χρόνια εκπαιδεύτηκε μ' επιτυχία στην τέχνη του πολέμου και τη χρήση των όπλων. Γι' αυτό «καλόν στρατιωτών έμ' ώνόμασεν»⁶⁸, γράφει στον «Περί παραρρησθείας» λόγο του.

Εδώ αναφέρεται η πρώτη ένσταση: μπορεί να πήρε μέρος σε κάποιο διητή πόλεμο. Αυτό όμως δεν είναι αλήθεια. Όχι επειδή από το 370, που μπορούσε να πάει στον πόλεμο (γεν. το 389), ως το 314 που πέθανε δεν έγινε πόλεμος, αλλά γιατί στην ίδια παράγραφο μας μιλά για τη στρατιωτική του θητεία. Αναφέρεται σε συναδέλφους του εφθβους και σε εκπαιδευτές τους: «ως μάρτυρες γι' αυτά», γράφει, «θα σας φέρω τους συνέφηβους και τους άρχοντές μας»⁶⁹.

Να υποθέσουμε ότι ο λόγος γράφτηκε μετά το 335, αφού ο Αισχίνης έζησε ως το 314; Ο Murray έχει τη γνώμη ότι εκφωθήθηκε το 344⁷⁰. Αλλά κι αν υποθέσουμε ότι είναι λανθασμένη η εκτίμηση του διακεκριμένου οξφορδιανού καθηγητή, τίποτε δεν αλλάζει. Τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται ο Αισχίνης αγάγονται, όπως έχουμε ήδη πει, γύρω στο 370, όταν ήταν περίπου 19 ετών.

Σε άλλο λόγο του, αφετέρου, κατονομάζει συνέφηβό του που παραβρισκόταν στο δικαστήριο: «μερικοί, αν και νέοι», λέει, «φαίνονται μεγάλοι και μεσόκοποι, ενώ άλλοι με πολλά χρόνια στη ράχη τους φαίνονται πολύ νέοι». Ως παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης φέρνει κάποιον Μισγόλα: «τυχαίνει να είναι συνομηλικός μου και συνέφηβός», γράφει γι' αυτόν, «και αυτό το έτος είναι και (για τους δυο μας) το 45ο έτος (της ηλικίας μας)». Και συνεχίζει: «κι ενώ εγώ έχω τόσες πολλές άσπρες τρίχες, που είναι από

σας ορατές, εκείνος δεν έχει καμία»⁷¹.

Θα υπήρχε βάσιμη αντίρρηση, που θ' αχρήστευε την επιχειρηματολογία των αντιπάλων του Wilamowitz, να ο Αισχίνης ήταν ορφανός. Αυτό όμως δε συνέβη. Ο πατέρας του, όπως είδαμε, έζησε κοντά έναν αιώνα!

6. Περίπολος

Από την «Αθηναίων πολιτεία» ξέρουμε ότι οι έφηβοι έπαιναν μέρος σε περιπόλους στο ύπαιθρο της Αττικής⁷². Σ' αυτές αναφέρεται ο Αισχίνης όταν κάνει λόγο για τα εφηβικά του χρόνια: «όταν άφησα πίσω μου την παιδική ηλικία, επί διετία έγινα περίπολος αυτής της χώρας»⁷³. λέει.

Μετά απ' αυτή τη μαρτυρία του Αισχίνη, φαίνεται ως βέβαιο πλέον γεγονός η ύπαρξη της εφηβείας πριν από το 335. Ο Αισχίνης ήταν έφηβος, όπως έχουμε πολλές φορές πει, γύρω στο 370. Αλλά κι απ' αυτή δε λείπει ο ενδοιασμός: αποκλείεται να υπηρέτησε ο ρήτορας ως μειοφόρος για να ποριστεί τον επιούσιον, αφού ξέρουμε ότι πέρασε δύσκολα παιδικά χρόνια⁷⁴ και οι μειοφόροι στρατιώτες δεν ήταν άγνωστοι στην Αθήνα του 4ου αιώνα.⁷⁵ Όταν είναι γνωστό ότι η συμμετοχή τους σε περιπόλους ήταν συνηθισμένη;

Η θέση μας σ' αυτή την αμφιβολία είναι κατηγορηματικά αρνητική. Σε καμία περίπτωση ο Αισχίνης δεν μπορούσε να είναι «μίσθαρνος στρατιώτης».

α) Κανένας Αθηναίος πολίτης δε γινόταν μισθοφόρος της πόλης του. Τα μισθοφορικά σώματα, κατά κανόνα, αποτελούσαν «θάρβαροι» και πανιάτερα κάτοικοι άλλων ελληνικών πόλεων ή και της Αττικής χωρίς πολιτικά δικαιώματα⁷⁶. Ο Αισχίνης, ως γνήσιος Αθηναίος πολίτης⁷⁷, δεν ήταν δυνατό να προσφέρει τις στρατιωτικές του υπηρεσίες στην πόλη ως μισθοφόρος.

β) Ο επαγγελματίας στρατιώτης, ο μίσθαρνος, σε καμία χώρα κι εποχή δεν είχε καλή φήμη. Στην κλασική Αθήνα ιδιαίτερα, που αντιπαθούσε την αμεϊβόνη εργασία, ήταν ο πλέον περιφρονημένος. Αυτή την άποψη ενισχύει κι ο Ισοκράτης με όσα

λέει για τους μισθοφόρους της εποχής του. Αφήνει να εννοηθεί ότι χειρότερη κατηγορία ανθρώπων δεν υπήρχε⁷⁸.

Αν, παρ' όλα αυτά, δεχθούμε ότι ο Αισχίνης είχε όντως υπηρέτήσει ως μισθοφόρος επί διετία, ο Δημοσθένης δε θα παρέλειπε να το υπογράμμιζε με τον πλέον καυστικό τρόπο τουλάχιστο στο λόγο του «Περί στεφάνου», όπου του δίνεται η ευκαιρία να ταπεινώσει τον ομότεχό του.

Ύστερα απ' όσα ειπώθηκαν για την εφηβική ζωή του Αισχίνη, αβίαστα εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο θεσμός της εφηβείας σίγουρα υπήρχε τουλάχιστον στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα.

Συμπέρασμα

Ο χρόνος γέννησης της Αθηναϊκής εφηβείας αποτελεί εναπομεινόμενο έρευνας πολλών ερευνητών διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Επειδή ο εντοπισμός του δεν ήταν εύκολο να δοθεί με κατηγορηματικότητα, επικράτησαν, όπως είδαμε, δύο διαφορετικές απόψεις. Η μία όριζε ως γενέθλιο έτος της στρατιωτικής εκπαίδευσης το 335 π.Χ., ενώ η άλλη το μετέθετε προγενέστερα. Για λόγους που αναφέρθηκαν, ήταν αδύνατο να επισμανθεί. Ούτε κι ο αιώνας ακόμη. Γι' αυτό περιορίσθηκαν ν' αποδείξουν ότι γεννήθηκε τουλάχιστον πριν από την παρουσία του Επικράτη.

Από την εκλεκτική παράθεση των πλέον σοβαρών μαρτυριών προς υπεράσπιση και των δύο πλευρών, και από το δικό μας σχολιασμό, καταφάνηκε αφενός το μέγεθος της δυσκολίας που προβλήματος και αφετέρου καταδείχθηκε η υπεροχή της άποψης που συντάχθηκε με την παλαιότητα του θεσμού.

Είμαστε βέβαιοι ότι ο αναγνώστης δε θα δυσκολευθεί να συμφωνήσει μαζί μας και με τους ερευνητές της Β' ομάδας ότι το ερώτημα, «πότε άρχισε ο θεσμός της εφηβείας;», απαντήθηκε με βεβαιότητα: αποσβήθηκε πριν από το πολυσυζητημένο έτος, το 335 π.Χ. Και θα ομολογήσει μαζί μας ότι κατα-

λυτικό ρόλο σ' αυτό το συμπέρασμα έπαιξαν οι δύο τουλάχιστο αδιάσειστες μαρτυρίες, που αξίζει να αναπαράβουμε.

α) Ο ρήτορας Λυκούργος μας διαβεβαιώνει ότι ο όρκος της Αθηναϊκής εφηβείας χρησιμοποιεσε ως πρότυπο για έναν άλλο που συντάχθηκε λίγο πριν από τη μάχη των Πλαταιών.

β) Αλλά κι όσα αναφέρονται στα εφηβικά χρόνια του άλλου στρατηγού, του Αισχίνη, δεν παρέχουν κανένα περιθώριο αμφισβήτησής τους.

Αν τώρα κανείς συνδυάσει αυτές τις δύο σημαντικότερες μαρτυρίες, θα μπορούσε να υποστηρίξει με πολλή πιθανότητα προσέγγιση της αλήθειας ότι η αφετηρία του θεσμού της εφηβείας έχει τις ρίζες της βαθιά στην ιστορία της Αθήνας, που σίγουρα απέχει αρκετούς αιώνες από την ήττα της πόλης στη Χαλκίδα.

Σημειώσεις

1. α) αναπόφευκτο μερικές ομοιότητες μεταξύ του πρώτου θεσμού της άρχαις εφηβείας και της σημερινής θείας. (Απορνήσιμες στην εφηβεία κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, επειδή άλλαξί ο σκοπός ο χαρακτήρας η διαδικασία κ.ά.)

α) Όπως σημεία, έτσι και στην αρχαιότητα η βασική εκπαίδευση των νέων στην εποχή του πολεμίου ήταν υποχρεωτική για όλους τους πολίτες και παρότρυντο δωρεάν.

β) Η ομάδα της Α' είναι και παραμένει διετής. γ) Οι αρχαίοι «νεοσκληταί» παρουσιάζονταν για εκπαίδευση όταν συμπληρώνουν το 18ο έτος της ηλικίας τους. Σ' αυτή περίοδο αρχίζει και η στρατιωτική θεία των σύγχρονων νέων μας. δ) Διαφοροποίηση δεν υπάρχει φυσικά στο σκοπό της στρατιωτικής εκπαίδευσης. Και τότε και τώρα στόχοι στην προετοιμασία των στρατευμένων για πόλεμο.

3. Όπως τα αρχαία έθνη και τα σύγχρονα στρατευμένα νιάτα δίνουν όρκο ότι θα προσιπούν την πατρίδα τους όταν απειληθεί η ακεραιότητά της. Άλλοιανό έθνος το ίδιο και ο χρόνος ορισμοί τους (Οι αρχαίοι έδιναν το νενομισμένο όρκο συνήθως στο τέλος του πρώτου χρόνου της εφηβείας. Τώρα δίνεται μετά από μερικές εβδομάδες). 2. Οι στρατιωτικοί νέοι, εκτός από σκληραγώγες και σωμαστικά, πλέσανταν φιλοσοφία και μουσική. Γι' αυτό αρκετοί ζήτην ιστορικοί της Αναγής θεωρούν την εφηβεία ως πρόδρομο της σημερινής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

3. Από ό,τι ξέρουμε, ο πρώτος και σημαντικότερος από τους Ελληνιστικούς ερευνητές του θέματος υπήρξε ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιασηνών Χρήστος Πτελεκίδης. Στο βιβλίο του Histoire de l'éducation antique des antiquaires 21 pt. (Paris 1929), σσ. 125-26 Μ. P. Nilsson Die hellenistische Schule (München 1955), σ. 20.

4. Βλ. Α. Β. Bury, «Ephoroi and youth in the days of Aristotle», Harvard Studies in Classical Philology, 18, 1907, σ. 87. C. A. Forbes, Greek Physical Education (N. York: The Century Education Co. 1929), σσ. 125-26 Μ. P. Nilsson Die hellenistische Schule (München 1955), σ. 20.

5. Η πόλη της Αθήνας, μας πληροφορούν κλειστές πηγές ότι μόνο αριστερά της ανατροπής (δηλαδή απ' αριστερά) των ορφανών, αλλά και για τη στρατιωτική τους εκπαίδευση μεμινούσε.

α) Σ' άλλαν είχε ορίσει με νόμο «να τρέφονται και να εκπαιδεύονται με δημόσια δαπάνη». Βλ. Α. Β. Γιαννικωπούλου, Η Εκπαίδευση στην Κλασική και Προκλασική Αρχαίότητα (Αθήνα, Γρηγόρης, 1988), σ. 66.

β) Ο Θεουκλίδης (Γιστινοκόμολος) Κλαρ. Εκπ., σ. 56) μας πληροφορεί ότι ο Σπυρίωνος νόμος στην εποχή του «από τότε κι αν της εφηβείας, η πόλη θ' αναβέβαιε με δημόσια δαπάνη» το ορφανό του πολεμίου, γρόφει.

- ν) Ο Πλάτων είναι πρόεδρος λειτουργιών γυναικών παρθένων ή νέων ελευθέρων και εκπαιδευμένων. Μεταξύ των άλλων γράφει: «...όταν γίνουν άνδρες θα στέλνουν στο σπίτι τους, αφού πρώτα τους προσφέρουν τιμητική παντοφλή» (Πλάτ., Μενέξ., 249d).
- δ) Με τη μαθητεία του Αριστοτέλη αποδεικνύεται ότι η γραμματική της πόλης για τα οραστά αθηναίως ήταν τρεις περίπου αιώνες. Ο φιλόσοφος σημειώνει: «...παρότι το δημόσιο δίνει τη τροφή στα παιδιά που οι πατέρες τους πεθάνουν στον πόλεμο» (Πλάτ., 1286b-8).
- ε) Ο Αλκιβιάδης επίσης σημειώνει: «...κέρμας κοινότητας, η έδρα με καθήκον υποστήριξη οι οραθέντες, των οποίων οι πατέρες είναι πεθάνουν στον πόλεμο σπώνονται με παντοφλή... τα παρρηϊάται: «μέχρι την εμφάνιση ο δήμος τους βδέρεται και τους εκπαιδεύει» (Αισχ., Κλυτ., 154. Πράβ. Ισοκρ., Εισγρ., 82).
- στ) Στο ίδιο αναφέρεται και ο Κράτιτος: «...ούτος ο εκπαιδευτής με σε ανάμνηση με δημόσια χρήματα ως της εφεβείας» (Αισχ., Πιστοί., 171, Κόμο).
- ζ) Ισοκρ., Εισγρ., 44.
- η) 7 νεώτα, Απομ., 11, 12,5.
- θ) Και οι δύο συγγραφείς πεθάνουν πριν από τα 335 π.Χ. Ο Σενώφρων γύρω στα 355 κ. ο Ισοκράτης το 338, ομοίως μετά τη μάχη στη Χαλκίδα.
- ι) Ο Σπαρτιάτης δεν επιτρέπει ούτε να κάνει το πρώτο του δείπνο να είναι με κρέας και οι ορισμένοι: Βλ. Γκιαννικόπουλος, Κλασ. Εκπ., σ. 11.
10. Αν η εφεβεία λειτουργούσε πριν από την Πτώση των Αθηνών στη Χαλκίδα, ο Αλέξανδρος δεν έχει κανένα λόγο να την καταργήσει. Η έδραση της μάχης ενδέχεται ότι η τιμωρία δεν είχε φεαφάσει τους αντιπάλους του. Το κριτικό κείμενο περιλαμβάνει ένα επιπλέον να εγκριθεί ένας νέος στρατιωτικός θεσμός με υποστήριξη γυναικών ανήλικων. Πράβ., O. W. Reinmuth, «The genesis of the Athenian Epebeia», Trans. and Proc. of Amer. Philol. Association, 83, 1952, σ. 49.
11. Αναγράφονται ενδεικτικά μερικά από αυτούς τους λόγους (450-371), Ισοκράτης (436-338), Σενώφρων (430-355), Πλάτων (427-347).
12. Θα ήταν θεόμοιμος να υποστηριχτεί ότι ο Αλκιβιάδης αναφέρεται στα σχετικά στο θεσμό όταν γράφει στον «Αίσιον» (366d) «...όταν το παιδί μεγαλώνει, η γυναικεία στην εφεβεία (έχει) τον κομμάτι και φέρει προσέγγιση... προετοιμάζει για γνήσιο έργο του Πλάτωνα γράφει από άγνωστο συγγραφέα του του γυναικείου».
13. Πλάτ., Νού., 91c, 90b.
14. Πλάτ., Νού., 76b.
15. Βιαντί, σ. 85.
16. Πλάτ., Νού., 566e.
17. Βλ. Α. Β. Γκιαννικόπουλος, «Άγνωστα Πιτυχία της Αρχαίας Ζώνης και Αιγιάλης (Αθήνα) Γρήγορη, Πρακτ.», σ. 22-32.
18. Βλ. Αισχ., Πιστοί., 172.
19. Ο Σενώφρων αποτελεί εξαίρεση αναφέρει τον όρο αλλά η εντέλεια διαφορετική έννοια (Γκιαννικόπουλος, Άνθ. Πιστοί., σ. 29).
20. Βλέπε σημείωση 5.
21. Ισοκρ., Αρεοπ., 37 (συνολικά ενδεικτικά βέβαια)
22. Πλάτ., Νού., 62c.
23. Βλ. Γκιαννικόπουλος, Κλασ. Αρχ., σ. 56-58.
24. Σενώφ., Λοκ. Πολιτ., 11, 2.
25. Βλ. Αισχ., Πιστοί., 42, 2-3.
26. Πλάτ., Αισχ., 172a.
27. Πλάτ., Αισχ., 179d.
28. Γκιαννικόπουλος, Κλασ. Αρχ., σ. 94.
29. Σενώφ., Απομ., 16,1.
30. Όπου να εξεγείρει κάποιο θέαμα ή αναμφισβήτητο σύμβολο, εμμέτωπο υποκείμενο να μάθει με υποθέσεις. Η επείγουσα θα γίνει στις τελευταίες γραμμές του άρθρου, οι υποθέσεις θα δεσπόζουν από την αρχή ως το τέλος.
31. Αισχ., Πιστοί., 42, 4.
32. Πράβ., Γκιαννικόπουλος, Άνθ. Πιστοί., σ. 75.
33. Γκιαννικόπουλος, Άνθ. Πιστοί., σ. 28. Γι' αυτό μαρτυρεί πατέρας, ο οποίος πέθανε δεκαεπτά προπούντας να στείλουν το παιδί τους στο εφεβείο, με περηνόμοια διάφορα τελετήματα. Αλλά και η μόλις έφηβος αναστρέφει μέτρα να μην παρασηρωθεί κανένας νόμος.
34. Πλάτ., Κριτ., 51b.
35. Στην Κλασική εποχή, η σχολασία της πρώτης εκπαιδευτικής βαθμίδας ήταν ως γυμνάσιο τμήμα του γραμματικού του κληρονομιά και του παιδοπαιθίου.
36. Πλάτ., Εὐθύδ., 306d.
37. Αν τα παιδιά του Κρίτων φιλοκρίτοντας τη σχολασία ηλικία (7-14), θα δόδακτοντας τα μαθήματα της τότε Αθηνών εκπαιδευτικής. Δεν ήταν δυνατό να μεταφύγει ο Σωκράτης τη σχολασία της φιλοσοφίας σε μικρά παιδιά. Ούτε και εφεβείο (18-20) δυνατό να ήταν ο όρος παιδεία ή σπουδάζοντας, που υποστηρίζει Reinmuth, σ. 40 κ. J. Freeman, Schools of Hellas, 3rd Edition (London: McMillan, 1922), σ. 210.
38. Αισχ., Πιστοί., 172a.
39. Αισχ., Πιστοί., 172a.
40. Δεν είναι όμως αδύνατο θέβαν να τελούσε έδρασε του όρου, γιατί χρησιμοποιούσε το ρήμα εφεβίζω «-δὲ ἐπιχειρῶν ἐπιμελεῖται». Το ίδιο κώνει και ο Αισχίος (Εὐθύδ., 306d) με τον οποίο φαίνεται προσηγορική κ.ά. Αυτή η ονομασία κληρονομιά από τον Αισχίον ενδέχεται να μην είναι τὸν θάμα».
41. Ας διαδοῦμε ένα ακόμη παράδειγμα που έρχεται προχέσει στο κείμενο. Ενώ είναι γνωστό ότι η

- φοίτηση στο σχολείο του γραμματικού άρχισε στο 70 έτος, και μάλλον συμπληρώθηκε, ο Σενώφρων γράφει «...όταν οι γιοι τους καταδύονται να λέγεται, καταβιβάζει τους στελέχων στους θαλάσσιους μάθημα γραμμάτων» (Γκιαννικόπουλος, Κλασ. Αρχ., σ. 88).
42. Πλάτ., Αισχ., 106e: «...εἴρω τι έχεις μάθει... γραμμάτων, να παίζεις τη λύρα και να παλεύεις».
43. Βλ. Γκιαννικόπουλος, Κλασ. Αρχ., σ. 80-81.
44. Βλ. Βιαντί, σ. 86. Η Μακρότατη Ιστορία της Εκπαιδευτικής κατά την Αρχαϊότητα. Μεταφ. Θ. Βασιλειάδης (Αθήνα 1961), σ. 163. Th. Woody, Life and Education in Early Societies (N. York: McMillan, 1943), σ. 317 κλπ.
45. A. Lesky, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Μεταφ. Α. Τσιανόπουλος, 2η έκδοση (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1981), σ. 784. Η «Αθηνών πολιτεία» αναερέθηκε το 1891.
46. B.A. O. Reinmuth, The Epebeic Inscriptions of the Fourth Century A.D. (Netherlands: Brill, 1971), σ. 1.
47. Reinmuth (1952), σ. 41. Παρόμοια είναι η εισαγωγή του Αλκιβιάδου στον όρο που παραθέτει στον «Κατά Αισχίον» (376) λόγω του: «Υμῶν γὰρ ὄντων ὄρκος, ὄν δὲ οὐκ ἔστιν ἄλλος ἢ ποταμῶν...».
48. Ο όρκος βρίσκεται επίσης στον Πολύβιο (παι 108) και στο Στράβωνα (9,48) και φυσικά ο Αλκιβιάδης (Κατά Αισχίον, 77).
49. Βλ. Αισχ., Αισχ., 77.
50. Πρακτ. ομοίως 19 η Ανατολική: Ο Φιλόσοφος έφρασε, όπως μας πληροφορεί ο σχολαστής του Δημοσθένη (Παροισμ., 303), ότι υπήρξε έδραση της Αθηνών και κατά την Πτώση της πόλης. Προεβί εκούσια τη (ω) της, πέριπτοντας από τον νερό βράχο της Ακρόπολης, για ναωθεί η πόλη της. Η Αθηνών περιλαμβάνει στο Προσολόμο έρω της, όπου «...εὐφρονεῖς εἰς τους εφεβείους, ἐκ παλαιοῦ μετὰ πανταχόθεν ὄντων ὑπερμαχίται ὅχι θανάτου της βραδύτητα».
51. Lesky, σ. 842. Βλέπε τον όρο Αισχ., Αισχ., 77, 52. Αισχ., Αισχ., 75.
53. Αισχ., Αισχ., 76. (συντομογραφία δική μας).
54. Τα κείμενα πρόσωπο των αντωνυμιών και των ρημάτων εἰς απονομαστία παροξύνονται όταν ο ίδιος ο Αλκιβιάδης είναι Αθηναίος. Ίσως αυτός ο συνηθισμένος στους όρους να το χρησιμοποιούσαν όταν απευθύνονταν στους σχολαστές τους, τόσο στο δικαστήριο όσο και στην Εκκλησία του δήμου.
55. Αισχ., Αισχ., 80 (δική μας η υπογράμμιση). Αΐδιες να σημειωθεί ότι και στα 479 π.Χ. ο όρκος είναι ομοίως Πάρος. Η μετέπειτα έδραση, ενέτι η έννοια της παροξύνσεως.
56. Παροξύνεται της πρώτης μόνο γραμμές του ομοίως όρου: «...ὅτι ποσειδάωνος ἔδρασε ὅτι ὄν τῆν ἐλευθερίαν, οὐδ' ἐγκαταλείπει τους ηγεμόνας οὐτε δάνας οὐτε σποδωνάτους, ὁμοίως ὄν τῆν ἐλευθερίαν, οὐδ' ἐγκαταλείπει τους ομοίως ἄλλους ὄν τῆν ἐλευθερίαν» (Αισχ., Αισχ., 81).
57. Η αναφορά γίνεται στον 7ο π.Χ. αἰώνα, επειδή περί το τέλος του αἰώνα πιθανό να βελτιστοποιήσε το Σόλων η εκπαιδευση των οραθέντων.
58. Βλ. σημείωση 50.
59. Πλάτ., Αισχ., 15.
60. Πράβ., J.O. Lotberg, «The date of the Athenian epebeia», Classical Philology, 20, 1925, σ. 332.
61. Δημοσθ., Παροισμ., 303.
62. Βλ. Βιαντί, σ. 333. G. Murray, Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, Μεταφ. Σίμος Μεταφ. 3η έκδοση (Αθήνα: Παπασωφύλης, 1974), σ. 106.
63. Ο λόγος πιθανότατα δε δημοσιεύθηκε τον ίδιο χρόνο που επικυρώθηκε ούτε και η ορισμοί του Αλκιβιάδου τότε.
64. Αισχ., Κλυτ., 191.
65. B.A. Lotberg, σ. 334 Reinmuth (1952), σ. 35, σφι. J.W. Taylor, «A Reithian epebeia oath», The Classical Quarterly, 13, 1917-18, σ. 497.
66. Το ίδιο δύσκολο θα ήταν να απολογηθούν την παροξύνση του θεού. Όταν κάποια αναφέρει η τιμή, οι σχέσεις του με το θεό είναι πάντοτε στενές.
67. Εξαιρούνται τρία γνήσια έργα του (Κατά Τυράχου, Πείρα παραποροβείας, Κατά Κτησιφάντους) και διεδοκίμωτες νόθες Επιστολές του. Εδώ αναφερόμαστε στα δύο πρώτα.
68. Αισχ., Παροισμ., 167.
69. Αισχ., Παροισμ., 167.
70. Murray, σ. 36.
71. Αισχ., Κλυτ., 49.
72. Αισχ., Πιστοί., 42, 4.
73. Αισχ., Παροισμ., 167. Ο Αριστοτέλης μιλά για ένα έτος. Για τη χρονική διαδρομή στον δυο πηγών θα μπορούσαν να δοθούν διαφορετικές ερμηνείες. Μια είναι η πιθανότερη: Από το 370 που υπήρξε ο Αισχίος, ως τότε που υπήρξε η «Αθηνών Πολιτεία» είναι δυνατό να επλήθυναν κάποιους μεταβόλους στο θεσμό. Η αιτία τους να οριζότανε στον χρόνο της Επεβείας, ως τότε που υπήρξε η ανώτερη στρατιωτική διοίκηση, όπως παραθέτει ο Αισχίος, ο έτος έτος, συμπίπτει με τον μετατόπισε προσηγορική κ.ά. Αυτή η έννοια η κριτική εννοείται την άποψη ότι υπήρξε χρονική απόσταση μεταξύ της θέσεως του Αισχίου και του 335 π.Χ.
74. Βλ. Γκιαννικόπουλος, Κλασ. Αρχ., σ. 84-85.

75. Δεν είναι δύσκολο να φανερών σχετικές με δημοσφύρα στρατιωτικές αναφορές, οι κείμενα του Ισοκράτη κατηγορηματικά Αθηναίους, αλλά και τον ναύτο του, γιατί «...όπως μεγάλος θαλάσσιος (της Πείρας), χρησιμοποιούσε μισθολογικά στρατεύματα» (Εισγρ., 1). Στην παραγωγή της παράγραφος σημειώνει: «...σε τέτοιο σημείο αναστασία έχουμε φέρει ώστε ένα με λέϊνον τα προς το όντ, έχουν αναλάβει να ταξιδεύουν έξω και τους ομοίωτους μας εκμεταλλεύαμεται με σκοπό να εξοικονομήσουμε το μισθό στους εχθρούς των των ανδρών».
76. Ο λόγος του Ισοκράτη γράφεται το 356, μισθολογία υπήρξε πριν από αυτό το έτος.
77. Ο Βουκόβιτς (παι. 92,5) μας πληροφορεί ότι υπήρξε γύρω στο 410. Αυτό σημαίνει ότι στο εφεβείο χρόνια του Αισχίου (γύρω στο 370) η Αθηνών είχε έδραση στρατιωτική.
78. Βλ. Ισοκρ., Εισγρ., 48. Δε σημειώνονται θέβαν για την ποιότητα του χαρακτήρα τους. Μισθολογία γινόνταν «...απόδότης... αυτομόλομοι... οι όροι κατέφευγον στην Αττική επειδή ήταν ανεπιθύμητοι στη χώρα τους» (Ισοκρ., Εισγρ., 44).
79. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είχε πληρήφ πολιτικό θεσμοί και Αθηνών. Πώς μπορούσε να γραφεί στο Μητροπολιτικό γράμμα και η άσκη καθήκοντα γραμματεία: Πράβ. Αισχίον, 216f, 261. «...ὅτι βέβαια γραμματῆς σκοπὸς δημόσιος... ὁμοίως επεβείων του γραμματεία».
78. Ισοκρ., Εισγρ., 44.

The Origin of the Institution of Adolescence

A.B. Giannikopoulos

Adolescence in ancient Athens had a dual meaning: the physical maturity of a youth as well as the maturity of his personality that granted him the right to be enrolled as a citizen of the state. Therefore, the birth date of the institution of adolescence has become a much researched topic by various sciences and an issue of controversy among scholars. Two quite different theories have prevailed so far. The first defines the year 335 BC as starting point of the military education. While the second accepts a much earlier date, undefined as yet, which in any case must be placed before the time of Epictates. The eclectic presentation of the sound arguments supporting both theories along with our commentary has shown the inherent difficulties of the problem and has proven the superiority of the theory favouring the ancientness of the institution. The reader of this article will easily agree that the institution of *ephebeia* (= adolescence) was born long before the notorious year 335 BC; and that the solidity of this conclusion has been relied on the following two decisive testimonies:

a. The orator Lycoourgos' statement that the oath of the Athenian epheboi has served as a model for a similar one, which was composed short before the battle of Plataeae.

b. All the information relevant to the orator Aeschines' adolescence. The forementioned testimonies prove as most probable that the origin of the institution of adolescence is deeply rooted in the Athenian history; and that it is dated centuries apart from the defeat of the Athenians at Chaeroneia.